

HUDEYBİYE ANTLAŞMASI ÖZELİNDE HZ. ÖMER'İN KİŞİLİK TAHLİLİ DENEMESİ

*Yrd. Doç. Dr. Mustafa Özkan
Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖZET

Hiz. Ömer genelde sert mizaçlı, fevrî davranabilen, kendisinden korkulan ve akli duygularına tâbi olan bir insan olarak tanıtılır. Parçacı bir yaklaşımı esas alan ve Hiz. Ömer'i doğru yansıtmadığına inandığımız bu tasvirin oluşmasında da, onun Hiz. Peygamber'i öldürmeye giderken Müslüman olan kız kardeşine fizikî şiddet uyguladığı, Hiz. Muhammed'in ölümü karşısında kendisinden geçtiği ve Hudeybiye Antlaşması'na aşırı tepki gösterdiğine ilişkin haber ve benzeri rivayetler etkili olmuştur. Makalemizde, Hiz. Ömer'in gerçek kişiliğinin tespiti için şu sorunun cevabı aranacaktır: Hiz. Ömer durumuyla korku saçan, duygusal, her an ne yapacağı belli olmayan ve yanlış da olsa fikirlerinden taviz vermeyen biri mi; yoksa o, din ve toplumsal gerçeği iyi bilen, sağlıklı çözümler üretebilen, tenkitçi bir bakış açısını esas alan gerçekçi bir kişilik mi idi?

Anahtar Kelimeler: Ömer b. el-Hattâb, Kişilik, Hudeybiye, Ebû Bekir, Şûra.

ABSTRACT

An Essay on Personality Analysis of Omar in Respect to Hudebia Agreement

Omar, generally known as strict natured, sometimes in hasty acts, fearsome, and his mind controlled by his emotions. This decription, which is based on partial characterization and does not reflecting real Omar in our believe, was born as the result of several messages and hearsays such as physically abusing his own sister who became Muslim before going to kill Mohammed, the death message of Mohammad and faint afterwards, and showed extreme reaction against to Hudebia Agreement. In this article, an answer will be sought for the question of: Was Omar spreading teror as his standing, emotional, unpredictable, and never compensate even if he was wrong, or was he a person who knew the religion and social reality very well, a solution finder, and a realist with a censorious point of view.

Key Words: Omar Ibn al-Hattab, Personality, Hudebia, Abu Bekr, Council.

GİRİŞ

Kişilik, insanın kendine has vasıfların meydana getirdiği hâl, şahsiyet ve kimliği ifade eder.¹ Kişiliğimizin; zihin dünyamızın yapısı, işleyişi, söz ve davranışlarımız, olaylar karşısındaki duruş şeklimiz ve olanı algılama biçimimiz üze-

¹ Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1996, 660.

rinde belirgin bir etkisi vardır. Dolayısıyla insanî olanı (söz, fiil, olup biteni okuma biçimi ve ona karşı tavır belirleme), kişilikten soyutlayarak değerlendirmenin sağlıklı olmayacağı tespitinden yola çıkarak, Hz. Ömer'e ait söz, fiil ve icratların doğru ya da doğruya yakın bir şekilde öğrenmenin yolunun, onun kişiliğini bilmekten geçtiğini düşünüyoruz.

Hz. Ömer'in kişilik yapısını konu edinen müstakil bir çalışmaya henüz rastlayamadık. Hz. Ömer'le ilgili sınırlı ve belli rivâyetleri esas alarak yapılan karakter tespitinde ise o; genelde sert mizaçlı, güçlü, cesur, ateşli, izzetine düşkün, kendisinden korkulan ve zaman zaman fevrî davranabilen biri olarak tanıtılmaktadır.² Kanaatimizce Hz. Ömer'e dair bu kişilik algısının oluşmasında da, Hz. Ömer'in bazı gelişmeler karşısında takındığı tavırla ilgili rivâyet ve yorumlar etkili olmuştur. Örneğin, Hz. Ömer'e ilişkin geleneksel kişilik algılaması bağlamında şu olay zikredilir: Buhârî ve Müslîm'de geçen bir rivâyete göre, birgün Hz. Ömer, Kureyşli kadınların Hz. Muhammed karşısında yüksek sesle konuştuklarını fark etmiştir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in yanına girmek için ondan izin istemiştir. O sırada Hz. Ömer'in sesini duyan kadınlar, hemen toparlanıp kendilerine çekidüzen vermişlerdir. Bu durumu gören Hz. Peygamber gülümseyince Hz. Ömer: "Allah seni ömür boyu güldürsün ya Rasûlullah, neden güldün?" demiştir. Hz. Peygamber ise kadınların durumuna güldüğünü belirtmiştir. Daha sonra kadınlara dönen Hz. Ömer: "Ey kendilerine yazık eden kadınlar! Rasûlullah buradayken benden korkuyorsunuz, öyle mi?" Kadınlardan biri: "Ey Ömer, sen sert/kaba bir insansın." demiştir. O esnada Hz. Muhammed devreye girerek: "Ey kadınlar, Ömer'le uğraşmayı bırakın. Ömer bir yere girerse, şeytan oradan kaçır."³ Ayrıca, Hz. Ömer'in kişiliği ile ilgili olarak şu rivâyetler nakledilir: Abdullah b. Ömer, Hz. Ömer kadar sert bir insan görmediğini söylemiştir.⁴ Ömer'in hilâfete gelmesinden tedirginlik/korku duyan bazı Müslümanlar Hz. Ebû Bekr'e gidip serzenişte bulunmuşlardır.⁵ Sert mizacının farkında olan ve bunu beğenmeyen Hz. Ömer iktidara gelince: "Ey Allah'ım, sert mizaçlı birisiyim. Sana itaat edenlere karşı beni yumuşak kıl."⁶ diye dua etmiştir.

Biz ise bu çalışmamızda, Hz. Ömer'in sürekli sınırlı duran, etrafa korku salan, duygularıyla hareket eden, akli ve realiteyi önemsemeyen geleneksel Ömer

² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, I-IV, Beyrut, 1936, I, 366; el-Kettânî, Abdulhay, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, (çev. Ahmet Özel), İstanbul, 2003, II, 295; Levi Della Vida, "Ömer", *İA* (MEB), İstanbul, 1960, IX, 469-471; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1993, I, 191; Şahin, Davut, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı*, (basılmamış doktora tezi), Ankara, 2009, 17.

³ Buhârî, Ebû Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğire (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul, 1992, Kitâbu Ashâbi'n-Nebi/6, Kitâbu'l-Edeb/68; Müslîm b. Haccac, Ebû'l-Hüseyn el-Haccac (ö. 261/875), *Sahîh*, I-III, İstanbul, 1992, Kitâbu Fedâilu's-Sahâbe/22.

⁴ Kandehevî, Muhammed Yüsuf, *Hayâtu's-Sahâbe*, (çev. S. Güllü), İstanbul, 1991, I, 168.

⁵ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu't-Taberî*, I-XI, Beyrut, thz, IV, 201; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali (ö. 579/1200), *Menâkibu Emîri'l-Müminîn Ömer b. el-Hattâb*, Kahire, 1997, 62-63; Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 44; Şahin, 16.

⁶ İbnü'l-Cevzî, 65; Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheretü Hutabi'l-Arab*, I-III, Mısır, 1962, I, 213.

tasavvurunun doğru olup-olmadığını ortaya koymak istiyoruz. Çalışmamızda ise ana hatlarıyla şu yöntem takip edilecektir: Hz. Ömer'in kişilik yapısını tespit amacıyla, onun önemli bazı hadiseler karşısındaki duruşuna ilişkin rivâyetleri ele alacağız. Ayrıca ilgili haberleri ele alırken de, bu haberlerin tarihî değeri üzerinde durmak yerine, söz konusu rivâyetleri konumuz açısından değerlendirmeye çalışacağız.

1-HZ. ÖMER'İN MÜSLÜMAN OLUŞUYLA İLGİLİ RIVÂYETLER

Hız. Ömer'in Müslüman oluş şekliyle ilgili birbirinden farklı iki rivâyet mevcuttur: İlk dönem târihçilerinin doğru bir rivâyet olarak görüp aktardıkları ve Ömer imajının oluşmasında önemli bir etkisi olduğuna inandığımız birinci haber özetle şu şekildedir: "Kureyş, Hz. Peygamber'i öldürmesi için Ömer b. el-Hattâb'ı görevlendirmiştir. Ömer, Rasûlullah'ı öldürmeye giderken yolda Nuaym b. Abdullah (ki bu şahsın o sırada Müslüman olduğu belirtilir) isminde bir kişiyle karşılaşmıştır. Nuaym, Ömer'e nereye gittiğini sormuştur. Ömer ise, Kureyşliler'i beyinsizlikle suçlayan, onların ilahlarını aşağılayan ve toplumun birlik-beraberliğini bozan Muhammed'i öldürmeye gittiğini söylemiştir. Nuaym, Ömer'e yanlış bir iş peşinde olduğunu söylemiştir. O esnada Ömer'in kendisine zarar vermesinden korkan Nuaym, Ömer'e, öncelikle (Müslüman olan) kız kardeşi ve eniştesine bakmasını söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, kız kardeşinin evine doğru gitmiştir. Zira o, Müslüman olan kız kardeşine zulmetmek istemiştir. O sırada Habbab b. el-Eret evdekilere Kur'ân öğretiyordu. Kız kardeşi Ömer'i görünce, zarar verir endişesiyle Kur'ân sayfalarını saklamıştır. Habbab ise korkudan eve gizlenmiştir. Eve giren Ömer, kız kardeşine ne okuduğunu sormuştur. Hz. Ömer, cevap vermek istemeyen kız kardeşini sıkıştırınca, kız kardeşinin kocası Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nufeyl duruma müdahale etmek istemiş ve Ömer'in insanları yönlendirme ya da sıkıştırmaya çalışmasının doğru olmadığını söylemiştir. Buna sinirlenen Ömer, Saîd'i dövmüştür. Araya giren kız kardeşinin ise başını kırmıştır. Bu duruma dayanamayan kız kardeşi: "Ey Ömer duy! İlahlarını terk ettiğime ilişkin sana gelen tüm haberler doğrudur. Şehâdet ederim ki Allah birdir ve O'nun ortağı yoktur. Muhammed ise O'nun kulu ve rasûlüdür." Ömer bu sözleri duyunca, yaptığına pişman olmuş ve kız kardeşine: "Söyle bakalım, ne okuyordun, onu getir bakalım. Yemin ediyorum ona zarar vermeden sana iade edeceğim." demiştir. Ömer'den yakasını kurtaramayacağını anlayan ve Kur'ân'a zarar vermeyeceğine dair söz alan Ömer'in kız kardeşi, Kur'ân sayfalarını getirip ona okumuştur. Daha sonra Ömer'in "İslâm nedir" sorusuna kız kardeşi: "Allah'ın varlığına, birliğine inanmak, Muhammed'in O'nun kulu ve rasûlü olduğunu tastik etmek ve putlara tapmamaktır." diye cevap vermiştir. O sırada Müslüman olan Ömer, Hz. Muhammed'in yanına götürülmüştür. Bu gelişmeye çok sevinen Müslümanlar tek bir getirmişlerdir."⁷

⁷ İbn İshâk (ö 151/768) *Sîretu İbn İshâk*, Konya, 1981, 162; İbn Hişâm, I, 367-369; Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah (ö.581/1185), *er-Ravdu'l-Unuf*, I-II, Mısır, 1914, I, 216-217; Dahlân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I-III, Mısır, 1292, I, 320-321; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 191.

Hız. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili ikinci rivâyet ise kısaca şu şekildedir: Ömer b. el-Hattâb bir gece içki içmek için Ka'be'nin yanına gitmiştir. O, Ka'be'nin yanında namaz kılan Hız. Peygamber'in okuduğu Kur'ân'ı –Ka'be'nin örtüsünün arkasına saklanarak- dinlemiştir. Okunan âyetler, Ömer'in Hız. Peygamber ve din konusundaki şüphelerini gidermiş ve onun kalbini İslâm'a ısındırmıştır. Namazdan sonra eve giden Hız. Peygamber'i takip eden Ömer, ona Müslüman olduğunu söylemiştir. Hız. Peygamber ise Ömer'in kalbini sıvazlamış ve: "Allah sana hidayet etti." demiştir.⁸

Yukarıdaki birinci rivâyetle ilgili şu değerlendirme yapılabilir: Hız. Ömer'in Müslüman olma sürecinde takip ettiği yöntem ve Müslüman olma şekli, o dönemin siyasî-sosyal yapısı ve bildiğimiz Ömer'in kişiliğiyle örtüşmemektedir. Şöyle ki, "kabile" unsuru ve "gücün" genelde belirleyici olduğu Mekke toplumunda, zayıf bir kabileye (Adiyoğulları) mensup olan Hız. Ömer'in, hem güçlü hem de Rasûlullah'ı desteklediği bir kabilenin önemli bir mensubunu öldürmeye kalkışması ve bunu da –gizlemeden- gündüzün yapacağını söylemesi, Mekke toplumunu iyi bilen Ömer'in kişiliği ve mevcut şartlarla bağdaşmamaktadır. Daha önce Hız. Muhammed'i öldürme teşebbüsünde bulunanların sayıları, zamanlamaları ve stretejileri hatırlanırsa, Ömer'in bu işi tek başına yapmaya kalkışması, ma'kul görünmemektedir. Ayrıca, Hız. Muhammed'i öldürme teşebbüsünde bulunan Ömer'in küçücük bir şehirde – ki rivâyette bu şekilde geçiyor- Hız. Peygamber'in kaldığı evi bilmemesi de bir çelişkidir. Dolayısıyla ilk rivâyetin bazı cümlelerinin; Hız. Ömer'in kılıçla dolaşan, fevrî hareket eden ve öğrenmeden karar veren geleneksel Ömer imajına uygun olarak tasarlandığı söylenebilir.

Hız. Ömer'in Müslüman oluşuyla ilgili iki rivâyet bir bütün olarak değerlendirildiğinde ise şunlar belirtilebilir: Ömer b. el-Hattâb'ın Müslüman olmasında, okunan Kur'ân'ın etkili olduğu söylenebilir. Çünkü rivâyetlerde de belirtildiği gibi Ömer, okunan âyetleri dinledikten sonra fikirlerinde değişiklik yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca, Hız. Ömer'in Kur'ân'dan etkilenerek Müslüman olduğunu belirten rivâyetlerde de yine bir sıkıntı vardır: İlgili haberde, sanki Ömer Kur'ân'ı ilk defa dinliyor/tanıyor ve din gerçeğiyle ilk kez karşılaşmış hemen Müslüman oluyor şeklinde bir izlenim veriliyor. Bu da, ister istemez Ömer'in aceleciliğine, duygusallığına ve araştırmadan bir şeyi hemen kabul ettiği şeklinde yanlış bir anlamaya neden olabiliyor. 610 yılında vahyin indiği, Hız. Ömer'in ise 616 yılında Müslüman olduğu düşünülürse, onun Kur'ân'ı ilk defa duyması ve hemen Müslüman olması pek tutarlı görünmemektedir. Dolayısıyla Hız. Ömer, bilişsel ve duyuşsal evrelerden sonra, aklıyla hareket etmiş ve bilinçli bir şekilde Müslüman olmuştur. Durum bu meyanda olunca, Hız. Ömer'in Müslüman olma şekli ve sürecini anlatan haberlerin beraberinde getirdiği "heyecanlı, etrafına dehşet saçan, stratejik düşünmeyen, tam anlamadan hemen karar veren... Ömer" ima-

⁸ Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsned*, I-IV, Beyrut, thz, I, 17.

jına inanmak, sağlıklı olmaz diye düşünüyoruz. Çünkü ilgili rivâyetler, Hz. Ömer'in gerçekçi karakteri, Mekke toplumunun mevcut yapısı ve insanın din değiştirmesinin "anlık" bir karar olmadığı gerçeğiyle çelişmektedir. Ayrıca bu rivâyetlerde, Hz. Ömer'e yakıştırılan özellikler, normal bir insan için pek de olumlu sıfatlar değildir diye düşünüyoruz.

2) HZ. PEYGAMBER'İN UYGULAMALARI VE HZ.ÖMER: HZ.OSMAN'IN MEKKE'YE ELÇİ OLARAK GÖNDERİLMESİ ÖRNEĞİ

Ömer b. el-Hattâb, tabiatı gereği soru soran, tartışan, herhangi bir konudaki eleştiri ya da fikrini ortaya koymaktan çekinmeyen bir insandı. O, bu özelliği nedeniyle, Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarının vahyin ürünü olup-olmadığını ona sorabilmiş ve gerek duyduğunda ilgili konudaki düşüncesini dile getirmiştir bir şahsiyettir. Hz. Peygamber ise insana ve fikre verdiği değer ve hoşgörüsü gereği, Hz. Ömer'in bu tür davranışlarını oldukça normal karşılamıştır. Hz. Peygamber'in Hudeybiye Antlaşması öncesinde Ömer'i Mekke'ye elçi olarak göndermeye çalışması, Ömer'in ise söz konusu talebe itiraz etmesi, buna bir örnektir.

Kaynaklarımızda belirtildiğine göre Hz. Peygamber, Hudeybiye Antlaşması'ndan önce Mekkelilerin, Müslümanları Mekke'ye sokmamak için direndiklerini fark etmiştir.⁹ Hz. Muhammed, kendisinin savaş için değil, umre amacıyla Mekke'ye gelmek istediğini belirtmek ve Mekkeliler'i buna ikna etmek için Hz. Ömer'i Mekke'ye elçi olarak göndermek istemiştir. Hz. Ömer ise, kendisiyle ilgili tercihi doğru bulmadığını Rasûlullah'a şu gerekçeyle belirtme gereğini duymuştur: "Mekke'de Adiyogulları içerisinde beni koruyacak kimse yoktur. Kuryşliler, onlara nasıl düşmanlık beslediğimi çok iyi bilirler. Mekke'ye gitmem halinde, onların bana zarar vermelerinden korkuyorum. Onun için, Mekke'ye Osman'ı elçi olarak gönder. Zira orada onu koruyacak çok sayıda adamı vardır."¹⁰

Dikkat edilirse burada Ömer, Mekke'nin dinî, siyasî ve sosyal gerçeğinden yola çıkarak, Hz. Peygamber'in tercihinin gerçekçi olmadığını ve Osman'ın Mekke'ye gitmesinin daha sağlıklı olacağını söylemiştir.¹¹ Hz. Peygamber ise Ömer'in bu önerisini kabul edilebilir bulmuş ve onun önerisi doğrultusunda Hz. Osman'ı Mekke'ye göndermiştir. Ayrıca Ömer'in teklifinin isabetli olduğunun göstergesi ise, Mekke'de çok akrabası olduğu halde Osman'ın bile orada tutuklanmış olmasıdır.¹² Zikredilen örnek, bize Ömer'in duygusallıktan uzak, ileri görüşlü, mevcut toplumu doğru okuyabilen, gerektiğinde Hz. Peygamber'in plânla-

⁹ İbn Hişâm, III, 322-330; Ya'kûbî, Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (ö. 297/898), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-III, Necef, II, 40; İbn Hibbân, İbn Ahmed et-Temîmî el-Bustî (ö. 354/965), *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru Hulefâ*, Beyrut, 1987, 280-281; İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebûl-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-X, Mısır, 1348, II, 136-137.

¹⁰ İbn Hibbân, 282; İbnü'l-Esîr, II, 138; Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, 40; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 44.

¹¹ Azimli, Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara, 2008, 106.

¹² İbn Hişâm, III, 320; Taberî, *Târîh*, II, 279; İbn Kesîr, Ebûl-Fidâ (ö.746/1345), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-X, Beyrut, 1996, III, 324.

rını bile –gerçeği öğrenmek ya da göstermek amacıyla- sorgulayabilen bir kişilik olduğunu somut bir şekilde göstermektedir. Eğer iddia edildiği gibi Ömer duygusal, inatçı, her zaman gücüne güvenen, sürekli kılıcıyla iş gören ve hiç korkmayan bir şahsiyet olmuş olsaydı, Hz. Peygamber'e yukarıdaki teklifi sunmaz, Mekke'ye gider ve muhtemelen ciddi sıkıntılara mâruz kalacaktı. Görüldüğü gibi Hz. Ömer, olayları bir bütün olarak değerlendiren, şartlara göre alternatif çözümler üretebilen, kararlarını akıl ve hayatın gerçekleri ışığında şekillendirebilen, gerçeği öğrenmek için soru soran ve sorgulanmayı önemseyen ufku geniş bir insandır.

3) HUDEYBİYE ANTLAŞMASI VE HZ. ÖMER

Hz. Peygamber, görmüş olduğu bir rüya üzerine¹³ hicrî altıncı yılın Zilka'de ayında,¹⁴ umre yapmak amacıyla¹⁵ 1400 civarındaki sahabesini yanına alarak Mekke yolculuğuna çıkmıştır.¹⁶ O, Mekke'ye savaş için gitmediğini belirtmek için yanına 70 kurbanlık deve almış,¹⁷ ihrama girmiş¹⁸ ve yolculuğunun amacını Mekkeliler'e bildirmek için de Mekkeliler'e çok sayıda elçi göndermiştir.¹⁹ Mekkeliler'in direndiğini fark eden Hz. Peygamber, son olarak Hz. Osman'ı elçi olarak onlara göndermiştir. Ancak Hz. Osman Mekkelilerce tutuklanmıştır. Hz. Osman'ın Mekke'de tutuklanması ise, onun öldürüldüğü şeklinde yayılmış ve bu gelişme üzerine, Müslümanlar Mekkelilerle savaşmak için Rıdvan Biatı'nı yapmışlardır.²⁰

Bilindiği gibi Hudeybiye Antlaşması'ndan önce Medine güneyden Mekkeliler'in, kuzeyde ise Gatafân ve Fezâre kabilelerinin yanı sıra Hayber Yahudilerinin tehdidi altındaydı. Hz. Peygamber siyasî-askerî durumu iyi olmayan Medine'yi düşman tehlikesinden kurtarmak, İslâm'ı daha rahat bir şekilde yaymak ve büyük bir tehlike arz eden Hayber problemini halletmek için Mekkelilerle bir barış antlaşması yapmak istemiştir.²¹

Stratejilerini gözden geçirme gereğini duyan Mekkeliler de Müslümanlarla bir antlaşma yapma gereğini duymuşlardır. Bunun birinci nedeni, Mekke ekonomisinin kalbi olan ticaret kervan yollarının Medineliler tarafından kesilmesinin beraberinde getirdiği ekonomik kriz; ikincisi, Mekkeliler'in, Rıdvan Biatı es-

¹³ Vâkidî, Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *Meğâzî*, I-III, Beyrut, 1984, II, 573; Ya'kûbî, 1358; Hamidullah, Muhammed, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 297.

¹⁴ Vâkidî, III, 573; İbn Hişâm, III, 322-330; Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, I-VIII, Beyrut, 1996, I, 439.

¹⁵ Belâzurî, I, 439; Halîfe b. Yayyât (ö. 240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (çev. Abdulhalık Bakır), Ankara, 2002, 106; Ya'kûbî, II, 40; İbn Hibbân, 280-281; İbnü'l-Esîr, II, 135.

¹⁶ İbn Hişâm, III, 322-330; Halîfe b. Hayyât, 106; İbnü'l-Esîr, II, 135.

¹⁷ Halîfe b. Hayyât, 106; Ya'kûbî, II, 40; İbnü'l-Esîr, III, 136-137.

¹⁸ Gazafî, Muhammed, *Fikhu's-Sîre*, (çev. Rasul Tosun), İstanbul, thz, 350.

¹⁹ İbn Hişâm, III, 322-330; Ya'kûbî, II, 40; İbn Hibbân, 280-281; İbnü'l-Esîr, II, 136-137.

²⁰ İbn Hişâm, III, 330; Halîfe b. Hayyât, 107; Taberî, *Târîh*, II, 279.

²¹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (çev. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1963, 222; Hizmetli, Sabri, *İslâm Târîhi*, Ankara, 2005, 252-282.

nasında Müslümanların Mekkelilere karşı savaş yapma kararlılığını fark etmiş olmaları; üçüncüsü ise -onların- Müslümanların Mekke'ye zorla gireceklerini düşünerek, bunu kendileri açısından bir prestij kaybı olarak görmeleri idi. Neticede Mekkeliler, Müslümanların o sene Mekke'ye girmemelerini sağlayacak bir antlaşma yapılması için, Süheyl b. Amr'ı Hz. Peygamber'e göndermişlerdir.²² Bazı tartışmalardan sonra yapılan Hudeybiye Antlaşması'nın şartları ise şu şekilde belirlenmiştir:

1- Hudeybiye Antlaşması'nın süresi on yıldır. Bu zaman zarfında hiçbir taraf diğerine saldırmayacaktır. 2- Müslümanlar bu sene umre yapmayacaklardır. Gelecek sene umre yapacak olan Müslümanlar, Mekke'de sadece üç gün kalacak ve bu süre içerisinde kimseyle görüşmeyeceklerdir. 3- Mekke'ye gelen Müslümanlar, yanlarında sadece yolculuk kılıçlarını bulundurabileceklerdir. 4- Arap kabilelerinden isteyen, istediği tarafla ittifak yapabilecektir. 5- Kureys'ten birisi, velisinin izni olmadan Medine'ye giderse bu kişi iade edilecek; fakat Medinenin bir Müslüman Mekke'ye sığınırsa o iade edilmeyecektir. 6- Antlaşma'ya katılan müttefikler dâhil, her iki taraf arasında bu sulh antlaşması 10 yıl süreyle yürürlükte kalacaktır. Söz konusu Antlaşma, iki tarafın hükmü altında bulunan bölgelerin, diğer taraftan gelecek kervanlara tam bir geçit emniyeti içinde açık tutulmasını sağlayacaktır. Aynı şekilde üçüncü şahıslarla yapılacak savaşlarda, her iki taraf da tarafsız kalacaktır.²³

Neticede yapılan antlaşmayla, Müslümanlar ilk defa siyasî bir güç olarak tanınmışlardır.²⁴ Antlaşmanın yürürlükte olduğu iki sene zarfında çok sayıda insan Müslüman olmuştur.²⁵ Hz. Muhammed antlaşmadan birkaç hafta sonra Hayber'i,²⁶ iki yıl sonra ise -Mekkeliler'in tek taraflı olarak antlaşmayı ihlal etmeleri üzerine- Mekke'yi fethetmiştir.²⁷ Kısacası Kur'an'da da belirtildiği gibi zikredilen antlaşma, Müslümanlar için bir zafer olmuştur.²⁸

Konumuzla ilgili olarak, Hz. Ömer'in Hudeybiye Antlaşması'na itiraz ettiğine

²² İbn Hişâm, III, 331; İbn Hibbân, 283; İbnü'l-Esir, II, 138; İbn Kesir, III, 338; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, (çev. İ. Süreyya Sırma), İstanbul, 1992, 54.

²³ İbn Hişâm, III, 332; Belâzurî, I, 40; Ya'kübî, II, 41; İbn Hibbân, 284; İbnü'l-Esir, II, 138.

²⁴ Fazlurrahman, *İslâm*, (çev. M. Dağ - M. Aydın), Ankara, 1996, 32; Câbirî, Muhammed, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1997, 231; Hamidullah, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, XVIII, 299; Çağatay, Neşet, *İslâm Târîhi*, Ankara, 1993, 225; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Târîhi*, (çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş), I-V, İstanbul, 1985, I, 173; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, (çev. M. Çevik), I-IV, İstanbul, 1976, I, 71.

²⁵ İbnü'l-Esir, II, 139; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 258; Çağatay, 225; Arnold, Thomas W., *İntişar-ı İslâm Târîhi*, (çev. Hasan Gündüzler), Ankara, 1871, 53; Köksal, Mustafa Âsım, *İslâm Târîhi*, I-VIII, İstanbul, 1978, VIII, 117; Fayda, Mustafa, *İslâm'ın Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982, 30-51; Önkal, Ahmet, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya, thz., 137.

²⁶ en-Nedvî, es-Siretu'n-Nebeviyye, (çev. O. Keskiöğlu), İstanbul, 1981, 213; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 258; Lings, Martin, *H. Muhammed'in Hayatı*, (çev. N. Şişman), İstanbul, 1994, 363; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, (hız. Komisyon), İstanbul, 1992, I, 251.

²⁷ Brockelmann, C. , *İslâm Milletleri ve Devletleri*, (çev. N. Çağatay), Ankara, 1954, 27; Hamidullah, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, XVIII, 299.

²⁸ El-Fetih, 48/1-3; Vâkıdî, II, 617; İbn Hibbân, 287; Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı-Meâl Tefsiri*, I-III, (çev. C. Koytak - A. Ertürk), İstanbul, 1996, III, 1049.

dair rivâyetler hem Siyer-Meğazî kitaplarında,²⁹ hem de Genel İslâm Târîhi kaynaklarında geçmektedir.³⁰ Ayrıca çağdaş araştırmacılar da bu rivâyetlerin gerçekliğini kabul ederler.³¹ Dolayısıyla bu rivâyetlerin mevsûkiyeti konusunda herhangi bir şüphe görülmemektedir.

Ömer'in mezkûr antlaşmaya karşı çıktığına ilişkin haberlere göre, Hz. Ömer'le Hz. Peygamber arasında aşağıdaki diyalog yaşanmıştır:

Ömer: Ya Rasûlallah, sen rasûlullah değil misin?

H. Peygamber: Evet rasûlullahım.

H. Ömer: Biz Müslüman değil miyiz?

H. Peygamber: Evet, Müslümanız.

H. Ömer: Onlar müşrik değiller mi?

H. Peygamber: Evet, müşriktirler.

H. Ömer: Öyleyse neden dinimiz için hakarete mâruz kalıyoruz?

H. Peygamber: Ben Allah'ın kulu ve rasûlüyüm. Elbette ki Allah'ın emrine muhalefet etmem. Allah beni pişman etmez.³²

Mezkûr diyalog sebebiyle Hz. Ömer'in çok pişman olduğu, ilgili tavrının affi için çok sayıda köleyi hürriyetlerine kavuşturduğu ve sık sık sadaka verdiği nakledilmektedir.³³

H. Ömer'in, antlaşmaya ilişkin Hz. Peygamber'e sorduğu sorular ve ilgili yorumlar dikkate alındığında, onun bu antlaşmayı, tâvizler ve çelişkiler zinciri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in bu kanaata varmasında da, muhtemelen şu sebepler etkili olmuştur: 1- Hz. Peygamber'in stratejisi gereği, bu antlaşmayı neden yaptığı ya da mezkûr sözleşmenin doğuracağı olumlu sonuçları sahabeyle paylaşmamış olması. 2- Süheyl'in itirazı üzerine, antlaşma metninin baş kısmına "besmele" yerine "bismikellahumme", "rasûlullah" yerine "Muhammed b. Abdullah" ibarelerinin yazılmış olması.³⁴ 3- Müslüman olan Mekke'li Ebû Cendel'in yaşadıkları: Rivâyete göre, Süheyl'in oğlu Ebû Cendel b. Süheyl b. Amr, Mekke'de Müslüman olmuştu. O, bir yolunu bulup bukağıyla Hudeybiye'ye gelmişti. Antlaşma gereği Mekke'ye iade edilmesi gereken Ebû Cendel, dayanamayarak: "Ey Müslümanlar, beni, dinimden çevirmek isteyen müşriklere mi teslim ediyorsunuz?"³⁵ demiştir. Hz. Peygamber ise antlaşma

²⁹ İbn Hişâm, III, 331; İbn Hibbân, 283.

³⁰ Bkz. Taberî, Târîh, II, 280; Ebû'l-Fidâ, İmâmu'ddin İsmail (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, I-II, Beyrut, 1997, I, 139.

³¹ Fazlurrahman, 32; İbrahim Hasan, I, 173; Sarıçam, İbrahim, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2004, 201; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 44.

³² İbn Hişâm, III, 332; Belâzurî, I, 40; Ya'kübî, II, 41; İbn Hibbân, 284; İbnü'l-Esîr, II, 238; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 336.

³³ İbn Hişâm, III, 331.

³⁴ Vâkıdî, II, 610-615; İbn Hişâm, III, 331-322; Belâzurî, I, 439; Ya'kübî, II, 41; İbn Hibbân, 284.

³⁵ Vâkıdî, II, 607; İbn Hişâm, III, 332; Taberî, III, 331; İbnü'l-Esîr, II, 138-139.

gereği, Ebû Cendel'i Mekke'ye gitmeye ikna etmeye çalışmış ve ona sabır tavsiye etmiştir.³⁶ Bu esnada dayanamayan Hz. Ömer'in, Ebû Cendel'in yanına yaklaşarak: "Ey Ebû Cendel! Sabret, onlar ancak müşriklerdir. Onların kanları ancak köpek kanı gibidir." ifadesini kullanmıştır.³⁷ Hatta, Hz. Ömer'in, Ebû Cendel'in Süheyl'i öldürmesi için, ona kendi kılıcını vermeye çalıştığı zikredilmektedir. Kısacası Ömer, Müslüman olup Hz. Muhammed'e sığınan ancak iade edilen Ebû Cendel'in yaşadığı sıkıntıyı içine sindirememiştir.³⁸ 4- Antlaşmanın, mültecilerin tek taraflı olarak iadesini içeren maddesi. 5- Hz. Peygamber'in rüyasında yapmayı gördüğü ve sahabenin de çok istediği umrenin bir sonraki seneye kalması.³⁹ 6- Hz. Ömer'in, güçlü ve doğru yolda olan mü'minlerin taviz vermesini, müşrik olan Mekkelilerin ise gereğinden fazla önemsenmesini bir çelişki-haksızlık olarak yorumlaması.⁴⁰

Kanaatimizce Ömer'in zikredilen antlaşmaya tepki göstermesinde onun sert mizacı kadar, onun olup-bitenlerin arka plânını kavrayamamış olması ve çelişkili gördüğü antlaşmanın maddelerinin ne anlama geldiğini öğrenmeye çalışması çabası da etkili olmuştur. Dolayısıyla Hz. Ömer, zikredilen maddelerde görülen tâvizleri haksızlık olarak görmüş ve tabiatı gereği, buna karşı çıkma lüzûmunu hissetmiştir.

Hz. Ömer, üslûbu itibariyle gördüğü çelişkileri ya da içinden geçenleri açıkça söyleyen ve merak ettiğini soran tenkitçi-sorgulayıcı bir yapıya sahipti.⁴¹ Örneğin, yapılan sulhtan memnun olmayan çok sayıda sahâbî olmasına rağmen,⁴² bunların hiçbirisi rahatsızlıklarını Hz. Peygamber'e iletmemişlerdir. Hz. Ömer ise, her zaman yaptığı ve Hz. Peygamber'in de normal gördüğü gibi, antlaşmanın ne anlam ifade ettiğini soru sorma yöntemiyle Rasûlullah'a sormuştur. Dolayısıyla Hz. Ömer'in adı geçen antlaşmayla ilgili Hz. Peygamber'e soru sorması, onun Hz. Peygamber'e saygısızlık yaptığı, onu protesto ettiği ya da ona muhalefet ettiği anlamına gelmemektedir.

Hz. Ömer'in arka planını/hikmetini ve muhtemel sonuçlarını bilmediği antlaşmanın içeriğine ilişkin soru sorması, onun burada kısmen de olsa duygusal davrandığı şeklinde okunabilir. Ancak Hz. Ömer'in antlaşmanın maddelerini değerlendirirken iki tarafın güç dengelerini karşılaştırması, bu nitelikteki bir sözleşmenin sebeplerini/gerekçelerini tartışması, muhtevasını anlamakta zorlandığı maddelerin ne anlama geldiğini sorgulaması; aslında onun akıyla hareket eden, gerçeği öğrenmeye çalışan, bir şeyi körü körüne kabullenmek ya da reddetmek istemeyen ve 'doğruyu bulma arayışındaki' samimi, bilinçli ve cesur

³⁶ İbn Hişâm, III, 332.

³⁷ İbn Hişâm, III, 332; İbnü'l-Esîr, II, 138-139.

³⁸ İbnü'l-Esîr, II, 138-139; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 256; Fayda, "Ömer", *DA*, XXXIV, 44.

³⁹ Vâkıdî, II, 602; İbn Hişâm, III, 332; İbnü'l-Esîr, II, 138-139; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 256

⁴⁰ İbn Hişâm, III, 332; Belâzurî, I, 40; Ya'kübî, II, 41; İbn Hibbân, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 336.

⁴¹ Şahin, 20-27.

⁴² İbn Hişâm, III, 333; İbnü'l-Esîr, II, 139.

bir kişilik olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer'in birçok olay karşısındaki gerçekçi duruşu, her şeyi yerli yerinde söyleme ve yapma anlamına gelen adaletle özdeşleşmesi varken, Hudeybiye Musalahası'na ilişkin Rasûlullah'a soru sormasını onun duygusallığına, aceleciliğine ve sert kişiliğine yorumlamak ve bu yorum neticesinde Ömer'i "aklı duygularına tâbi" bir kişilik olarak nitelendirmek kanaatimizce doğru değildir. Bu, Hz. Ömer'i ve onun mantalitesini doğru okumamış olmayı ifade eder diye düşünüyoruz.

Şimdi ise geleneksel Hz. Ömer imajının doğruluk derecesini tartışmak ve onun gerçek kişiliğini tespit için, gerek Hz. Ömer'in hayatında ve gerekse Müslümanların târihinde önemli olaylar karşısında, onun duruş şekline ilişkin rivâyetleri değerlendirmek istiyoruz. Bunu yaparken de, Hz. Ömer'in ilişkilendirildiği olaylar -ki bu olaylar kronolojik bir sıraya göre ele alınacaktır- hakkında özet bilgi vereceğiz, akabinde de mevzu bahis edilecek olayla ilgili rivâyetleri konu bağlamında tartışmaya çalışacağız.

4) HZ. PEYGAMBER'İN VEFATI KARŞISINDA HZ. ÖMER

Hz. Ömer'in aşırı duygusal bir insan olduğu izlenimini veren ya da onun bu imajının oluşmasında rol oynayan önemli bir gelişme, Hz. Peygamber'in ölümü karşısında Ömer'in gösterdiği iddia edilen tepkinin şekli ve buna dair rivâyetlerdir. Bu konuda hemen hemen aynı içeriğe sahip olan rivâyetlere göre, Hz. Peygamber'in vefat ettiğine ilişkin haberi duyan Ömer ayağa kalkarak şu ifadeyi kullanmıştır: "Bazı münafıklar, Rasûlullah'ın öldüğünü iddia ediyorlar. Hâlbuki Rasûlullah ölmedi. O, rabbine gitti. Tıpkı, Musa b. İmran'nın gittiği gibi. Musa b. İmran, 40 gece kavminden uzak kalmış, sonra ölmüştür. Vallahi Musa'nın geri döndüğü gibi Rasûlullah da geri dönecektir. İşte o döndüğünde, Rasûlullah öldü diyenlerin elleri kesilecektir."⁴³

Belirtildiğine göre o esnada Hz. Ebû Bekir gelip Hz. Ömer'i susturmuş ve: "Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce nice elçi gelip-geçmiştir. Şimdi o ölürse, siz topuklarınız üzerinde gerisin geriye mi gideceksiniz?"⁴⁴ "Gerçek şu ki, sen de öleceksin onlar da..."⁴⁵ âyetlerini okumuştur.⁴⁶ Daha sonra Hz. Ebû Bekir şu ifadeyi kullanmıştır: "Kim Muhammed'e tapıyorsa, bilsinler ki o ölmüştür. Kim Allah'a tapıyorsa, Allah ölmez, diridir."⁴⁷

Hz. Ebû Bekir'in zikredilen konuşmasıyla ilgili olarak, Hz. Ömer'in şöyle dediği aktarılmaktadır: "Ebû Bekir'in söylediği şeylerin Kur'ân olduğunu sonradan öğrendiğimde dehşete kapılıp yere düştüm. Öyleki, ayaklarım beni taşıyamaz oldu. Böylece anladım ki Rasûlullah ölmüştür."⁴⁸

⁴³ Ya'kûbî, II, 95; İbn Hişâm, IV, 305; İbn Hibbân, 400-401; Câbirî, 258.

⁴⁴ Â-i İmrân, 2/144

⁴⁵ Zümer, 39/30.

⁴⁶ Ya'kûbî, II, 95; İbn Hişâm, IV, 305; İbn Hibbân, 401; İbnü'l-Esir, II, 219.

⁴⁷ Ya'kûbî, II, 95; İbn Hibbân, 400-401; İbnü'l-Esir, II, 219-220.

⁴⁸ İbn Hişâm, IV, 305; İbnü'l-Esir, II, 219.

Rasûlullah'ın vefatı, şüphesiz ki dönemin tüm Müslümanları gibi, Hz. Ömer'i de derinden etkilemiş/üzümüştür. Bu, insanî bir gerçektir. Hz. Ömer de dinî-siyasî liderini ve aynı zamanda en yakın dostunu kaybetmiş ve -her insan gibi- buna çok üzümüştür.

Hız. Peygamber'in vefatı sırasında Ömer'in tutumuna işaret eden rivâyetlerin; vahiy katipliğini yapmış, Kur'ân'ın mesajı ve içeriğini iyi kavramış olan Hz. Ömer'in gerçek kişiliğini yansıtmadığını düşünüyörüz. Çünkü ilgili haberler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, iki çelişki hemen dikkatimizi çekmektedir: Bunlardan birincisi, ölümün hak olduğu ve herkesi kapsadığına ilişkin çok sayıdaki âyetin⁴⁹ Hz. Ömer tarafından bilinmediği; ikincisi ise onun, Hz. Ebû Bekr'in okuduğu iki âyetin Kur'ân âyetleri olduğunu anlamadığını söylemesidir. Oysa ki, sahâbe arasında Kur'ân'ı en iyi bilen ve hayatını ona göre şekillendirmeye çalışın Hz. Ömer'in ölümle ilgili âyetleri duymamış olması ve Ebû Bekr'in okuduklarının, Kur'ân olduğunu bilmemesi düşünülemez. Hatta bu, Hz. Ömer için bir çelişki/eksiklik olur.

Hız. Ömer ileri gelen bir sahâbî, görüşlerine başvuru büyük bir müctehid ve aynı zamanda siyasî bir liderdi. Dolayısıyla kritik dönemlerde kendinden geçen, neler söylediğini-işittiğini bilmeyen ve düşünme melekelerini tamamen yitiren bir insan yani Ömer, müctehid olabilir mi? Ya da dinî-siyasî bir önder olarak temâyüz etmiş Hz. Ömer'in, sıkıntılı bir anda insanlar arasında şuursuzca bağırıp-çağırın ve daha sonra susturulan bir insan pozisyonuna düşmesi düşünülebilir mi? Aksine, târihte büyük liderler genelde kritik dönemlerde ortaya çıkmış ya da böyle zamanlarda liderliklerini ispat etmişlerdir. Aynı zamanda tamamen akla, muhakeme gücüne, olaylar arasında sağlıklı ilişki kurmaya dayanan, her şeyi usûlüne uygun söylemeyi ya da yapmayı ifade eden adaletle özdeşleşmiş bir Ömer, bu rivâyetlerde anlatılan Ömer olabilir mi? Kanaatimizce olamaz. Dolayısıyla ilgili rivâyetler, Hz. Ömer'in kişiliğini yansıtmaktan uzak gibi görünmektedir. Muhtemelen söz konusu rivâyetler, Hz. Peygamber'in vefatının Müslümanlar arasında sebep olduğu derin üzüntüyü belirtmek için bu formatta kurgulanmıştır. Yani Müslümanların bu sıkıntılı anda yaşadıkları olumsuz psikoloji, Ömer üzerinden somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu da doğal olarak heyecanlı, doğru söyleyeni tehdit eden, duygularına hâkim olamayan ve tepkisel bir duruşa sahip Ömer portresinin oluşmasına neden olmuştur.

5) BENÎ SÂİDE GÖLGELİĞİ'NDEKİ TOPLANTI VE Hız. ÖMER

Hız. Peygamber'in vefatını duyan Ensâr, devlet başkanını seçmek için Benî Sâide Gölgeği'nde toplanmışlardır.⁵⁰ Ensâr'ın amacı, Sa'd b. Ubâde'yi devlet başkanı olarak seçmekti. Gelişmelerden haberdar edilen Hız. Ömer ile Ebû Bekir, hemen toplantı yerine gitmişlerdir.⁵¹ Toplantı uzun tartışmalara sahne ol-

⁴⁹ Âl-i İmrân, 2/144, 185; En'am, 6/162; Enbiya, 21/34-35; Ankebut, 29/57; Zümer, 39/30.

⁵⁰ İbn Hişâm, IV, 306-307; Belâzurî, II, 261; Ya'kübî, II, 102.

⁵¹ İbn Hişâm, IV, 306-307; Belâzurî, II, 261; İbnü'l-Esîr, II, 220; Hizmetli, 320-321.

muştur. Gerek Ensâr ve gerekse Muhâcir, kendilerinden birini lider seçtirmek için birbirlerine karşı bazı gerekçeler ileri sürmüşlerdir.⁵² Neticede, söz konusu tartışmanın beraberinde siyasal bir kaos getirebileceğini fark eden Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekr'in Rasûlullah'a olan yakınlığı gibi özelliklerini hatırlatarak, ona biat edilmesini sağlamıştır.⁵³ Hz. Ebû Bekr'e umûmî biat ise bir sonraki gün yapılmıştır.

Hiç şüphesiz Hz. Ömer zikredilen girişimiyle, mevcut toplumun geleceğini belirlemiştir. Bu da, henüz yeterli siyasal bilince sahip olmayan, halife seçiminde "kabile" menfaatini her şeye önceleyen ve toplumu muhtemel bir istikrarsızlığa götüren grupların çekişmelerine müdahale ederek -geçici bir çözüm de olsa- Hz. Ebû Bekr'i devlet başkanı olarak seçtirmesidir. Akbulut'a göre, Hz. Ömer olanlara müdahale etmez ve Sa'd b. Ubâde seçilseydi, Medine İslam Devleti büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalabilirdi. Çünkü Ensâr'ı oluşturan Evs-Hazreç arasında zaten siyasî bir rekabet vardı. Ayrıca Ebû Bekr'in seçilişi, Ensâr-Muhacir arasındaki muhtemel bir çatışmayı da engellemiştir.⁵⁴ Dolayısıyla Hz. Ömer'in olası bazı olumsuz gelişmeleri sezip, toplumsal dengeleri de gözeterek Hz. Ebû Bekr'i seçtirmesi, onun zekiliğine, Arap toplumunu iyi okuduğuna, ortaya koyduğu gerekçelerle muhataplarını ikna edebildiğine, gerçekçi karakterine ve konjonktürel şartları dikkate alarak pratik değeri olan siyasî-sosyal çözümler üretebildiğine yorumlanabilir. Ömer'in bu hadise karşısındaki tutumu bile, onun, oluşturulan geleneksel Ömer algısı tezi ya da anlayışı çürütücü mahiyettedir diyebiliriz

6) HZ. ÖMER'İN MÜELLEFE-İ KULÛB'A AİT BELGEYİ YIRTMASI

Hz. Ömer'in sert-kaba, aşırı duygusal ve kılıçla iş görmeyi seven bir kişiliğe sahip oluşuyla ilişkilendirilen rivâyetlerin tekâbül ettiği resmî belge yırtma olayı şu şekilde gerçekleşmiştir: Bilindiği gibi Hz. Peygamber zamanında Müellefe-i Kulûb (kalpleri İslâm'a ısındırılanlar demektir) statüsüne sahip bazı kimselere, maddî yardım yapılmıştır. Bu yardımın amacı, gayr-ı Müslimlerin kalplerini İslâm'a ısındırmak, İslâm'a yeni girmiş ancak her an dönüş yapabilecek kişilerin İslâm dairesinde kalmalarını temin etmek ya da, İslâm-Müslümanlar açısından tehlike arz eden şahısların bu tehlikelerini ortadan kaldırmaktır.⁵⁵ Kaynağını Kur'an'dan alan bu uygulama,⁵⁶ Hz. Peygamber döneminde çok yaygın olarak

⁵² İbn Hişâm, IV, 307-310; Ya'kûbî, II, 102; İbn Hibbân, 420-422; İbnü'l-Esîr, II, 220.

⁵³ Belâzurî, II, 261; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb*, I-IV, Mısır, 1964, II, 304;

⁵⁴ Akbulut, 66.

⁵⁵ Taberî, *Taberî Tefsiri*, I-VI, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul, 1995, II, 811; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Dimeşk, 1993, II, 402; Kurtûbî, Ahmed b. Ebîbekr (ö. 671/1272), *el-Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988, I-XX, VIII, 110; er-Râzî, Muhammed b. Hüseyin b. Fahrüddin (ö. 606/1209), *Tefsîr-i Kebir*, I-XXIII, (çev. Suat Yıldırım vd.), Ankara, 1991, XII, 53; Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul, 1993, IV, 261; Kutub, Seyyid, *Fi Zıllali'l-Kur'ân*, İstanbul, 1991, (çev. Salih Uçan vd.), I-X, V, 328.

⁵⁶ Tevbe, 9/60.

uygulandığı gibi,⁵⁷ Hz. Ebû Bekr'in hilâfetinin ilk döneminde de tatbik edilmiştir.⁵⁸

Müellefe-i Kulûb uygulamasının Hz. Ebû Bekir döneminde kaldırılmasına, şüphesiz Hz. Ömer neden olmuştur. İlgili gelişme şu şekilde cereyan etmiştir: Müellefe-i Kulûb statüsünde bulunan Uyeyne b. Hısn ve Akra' b. Hâbis isminde iki şahıs, halîfe olan Hz. Ebû Bekr'e gelmiş ve kendilerine bir tarla verilmesini istemişlerdir. Halîfe mevzubahis isteği uygun görmüş, ancak bu tahsisatın yapılması için resmî bir belgenin düzenlenmesini ve şahitlerin tutulmasını istemiştir. Belge için şahit olarak yazılanlardan birisi de Hz. Ömer olmuştur. İlgili şahıslar, imzalaması için belgeyi Hz. Ömer'e götürdüklerinde o (Ömer), söz konusu belgeyi gözler önünde yırtıp atmıştır. Bu burum, halîfeye şikâyet konusu olarak intikal edince, Ömer yaptığıın gerekçesini şöyle açıklamıştır: "Müellefe-i Kulûbla ilgili uygulama, İslâm ve Müslümanların zayıf oldukları dönem için geçerli idi. Ancak şimdi İslâm ve Müslümanlar güçlü durumdadır. Dolayısıyla Müellefe-i Kulûb'a gerek yoktur ve Müslümanların ortak malını bunlara vermek doğru değildir." Kur'ân ve sünnetle sabit olan Müellefe-i Kulûb uygulamasını kaldıran Hz. Ömer'e halîfe Ebû Bekir ve sahabeden hiç kimse itiraz etmemiştir.⁵⁹ Neticede bu olay ve ilgili rivâyet, karşımızda zeki, akıllıca iş gören, uygun olanı bilen ve toplumsal realiteyi gözeten bir Ömer gerçeğini yansıtmaktadır.⁶⁰ Ayrıca onun ilgili evrağı yırtması ise, onun üslûbu, haksızlıklara olan tahammül-süzlüğü ve hakikatlara olan sadakatıyla açıklanabilir.

7) HZ. ÖMER'İN HALİFE SEÇİMİ İÇİN ŞÛRA OLUŞTURMASI

Hz. Ömer'in kişiliğinin tespitinde, onun olaylar karşısındaki duruş şekli ve kritik zamanlardaki tutumu kadar, onun icraatlarının sonuçlarının niteliği de büyük bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Hz. Ömer'in oluşturduğu şûra ve bunun sonuçları onun önemli icraatlarından. Hz. Ömer'in kişiliğinin tespiti bağlamında onun oluşturduğu şûranın yapısı ve sebepleri hakkında şunlar belirtilebilir: Dönemin Müslümanları, yaralı durumda bulunan Ömer'e gelerek, oğlu Abdullah'ı halîfe olarak kendi yerine ataması istemişlerdir.⁶¹ O ise bu tavsiyeye uymayarak, üç gün içerisinde kendi aralarında birini halîfe seçmeleri şartıyla, 6 kişilik bir şûra heyeti oluşturmuştur. Söz konusu şûrada şu isimler vardı: Ali b. Ebî Tâlib, Osman b. Affân, Talha b. Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Avf ve Abdullah b. Ömer (ki onun halîfe seçilme hakkı yoktu, o sadece hakem idi).⁶² Üç gün süren çalışma neticesinde, Hz. Osman halîfe seçilmiştir.⁶³

⁵⁷ er-Râzî, XII, 53; Mevdûdi, Ebû'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I-VII, (çev. M. Han Kayanî vd.), İstanbul, 1997, II, 242.

⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 402; Kallek, Cengiz, "Müellefe-i Kulûb", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 475.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, 52-53; Mevdûdi, II, 242; Hamdi Yazır, IV, 262; Kallek, *DİA*, XXXI, 475.

⁶⁰ Azimli, 98.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, III, 34; İbnü'l-Verdî (ö. 769/1348), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I-II, ?, 1285, I, 150-151; Hasan İbrahim, II, 128.

⁶² Taberî, *Târîh*, IV, 228; İbnü'l-Esîr, III, 27; İbnü'l-Verdî, I, 150-151.

Hız. Ömer'in zihniyetinin tahlili açısından onun oluşturmaya çalıştığı şûranın amacı, şekli ve sonuçları hakkında şunlar belirtilebilir: Bu şûra, Kur'ânî bir kavramdı. Zira Kur'ân, Müslümanların işlerini şûra ile yürütmelerini istemektedir.⁶⁴ Bu, Hız. Ömer'in uygulamalarının merkezine Kur'ân'ı almaya çalıştığı şeklinde değerlendirilebilir. Hız. Ömer'in halife atamada takip ettiği yöntem, felsefe olarak Ebû Bekr'in yaptığıın aynıydı. Zira Ebû Bekir de Ömer'i halife olarak atamış, halkın ise onu onaylamasını istemişti. Dolayısıyla Ömer, halife atamada Hız. Ebû Bekr'in sünnetini takip etmiştir. Hız. Ömer, Câbirî'nin ifadesiyle, kamuoyunun seçkinlerini şûraya dâhil etmiştir.⁶⁵ İsimleri zikredilen kişiler ise, sahabe-nin ileri gelenleri ve aynı zamanda cennetle müjdelenmiş insanlardı. Bu da, Hız. Ömer'in, o günün şartlarında önemli görülen dindarlık ölçüsünü bilinçli bir şekilde gözetlediği şeklinde yorumlanabilir.

Hız. Ömer, mevcut toplumu yakinen bildiği ve geçmişte yaşanan olumsuz gelişmelere şahit olduğundan, o, fitne endişesi nedeniyle 6 kişilik şûrayı oluşturmuş olabilir. O, şûraya isimleri zikredilenleri almakla, büyük bir ihtimalle şu hedefleri gözetlemiştir: Birincisi, lider olabilme potansiyeline sahip olan bu insanlara ve onların sevenlerine değer verdiğini ortaya koyarak, hepsinin gönlünü almak; ikincisi, Arap toplumunun siyasî-kültürel yapısını nazarı dikkate alarak, bazılarının şûra üyelerini hilâfet için istismar etmelerinin önüne geçmek; üçüncüsü ise, şûra sonucunda seçilene, diğerlerinin de biat etmelerini ve ona bağlı kalmalarını sağlamak sûretiyle, muhtemel bir siyasî çatışma ya da kaosun önüne geçmekti.

Hız. Ömer'in halef atama şekline dair rivâyetler değerlendirildiğinde, onun kişiliğiyle ilintili olarak şunlar belirtilebilir: O, yaralı bir durumda iken bile duygusal davranmamış, dinin mesajını, Hız. Peygamber'in vefatının akabinde yaşanan siyasî krizi, Arap siyasî örfünü ve toplumun maslahatını esas almış -geçici de olsa- pratik değeri olan siyasî-sosyal bir çözüm olan şûra mekanizmasını oluşturmuştur. Aslında bu, Hız. Ömer'in gerektiğinde farklı düşünebilen, bazen önkikleri taklit etmeyen, başkalarının ne diyeceğini önemsemeyen, orijinal, gerçekçi, cesur, bilgili, deneyimli ve endişe sahibi bir kişilik olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla geleneksel iddianın aksine, Ömer'in temkinli, kararlarında birçok unsuru gözeten, zeki, mevcut şartlarda en doğrusunu seçmeye çalışan, seçebilen, hayatî ömemi haiz konularda duygularıyla değil akılla hareket eden bir insan olduğunu görüyoruz.

SONUÇ

Çalışmamızda ana hatlarıyla şu sonuçlara varmış bulunuyoruz: "Etrafa şiddet ve korku saçan, her şeyi kılıcıyla halletmeye çalışan, olaylar karşısında ge-

⁶³ Ya'kübî, 139-140; Mes'ûdî, III, 340; İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed (ö. 327/939), *İkdu'l-Ferid*, I-IV, Beyrut, 1965, IV, 273-282; İbnü'l-Esir, III, 35 vd.; Ebûl-Fidâ, I, 232.

⁶⁴ Â-i İmran, 2/159; Şûra, 42/38.

⁶⁵ Câbirî, 288.

nelde fevrî davranan, akli duygularına tâbi olan... geleneksel Ömer imajı," Hz. Ömer'in realist kişiliği, uygulamaları ve dönemin toplumsal gerçeğiyle örtüşmemektedir. Kanaatimizce zikredilen ve olumsuz sıfatları da ihtiva eden Ömer tasavvurunun oluşmasında şunlar etkili olmuştur: Birincisi, Hz. Ömer'in gençlik döneminde genelde şiddeti-sertliği esas alan duruşu; ikincisi ise, onun Müslüman olduktan sonra bazı olaylar (Bedir esirlerine karşı tavsiye ettiği muamele, anlam veremediği ve öğrenmeye çalıştığı Hudeybiye Antlaşması'yla ilgili Hz. Peygamber'e soru sorması, Müellefe-i Kulûb'a mensup kişilere yapılması öngörülen tahsisata ilişkin belgeyi yırtıp atması, Rasûlullah'ın vefatı esnasındaki tavır...) karşısında gösterdiği tepkiye dair rivâyet ve yorumlar...

Kanaatimizce, geleneksel Ömer imajının oluşmasında takip edilmiş ya da edilmekte olan parçacı yaklaşım doğru değildir. Zira Ömer'i anlamak için onun hayatını (söz, davranış, önemli olaylar karşısındaki duruşu...) bir bütün olarak ele almak gerekir. Hz. Ömer'in gençlik dönemine ait olan psikolojisi ve davranış biçimini onun tüm yaşamı için geçerli kılmak, Ömer'i anlamamak ya da ona haksızlık anlamına gelir diye düşünüyoruz.

Hız. Ömer de her insan gibi hayatın farklı durumları karşısında farklı tutumlar sergileyebilmiştir. Onun şiddeti, duygusallığı ve sertliği merkeze alan duruş şekli, daha ziyade onun İslâm öncesindeki yaşamı ve gençlik dönemiyle ilgilidir. Zira bu dönemin Ömer'i, oldukça genç, tecrübesiz ve zaman zaman fevrî davranabilen Ömer'dir. Buna birinci Ömer dönemi de diyebiliriz. İkinci Ömer ise, Müslüman olmakla İslâm'ın kendisine bir değer kattığı, Hz. Peygamber'in duygu ve düşüncelerini şekillendirdiği, din-toplumsal gerçeği iyi kavramış olduğu, kritik zamanlarda orijinal çözümler üretebilen, doğruları tespit etmeye çalışan, bu süreçte eleştirel-tenkitçi bir bakış açısını esas alan, sürekli "uygun" olanı bulmaya gayret eden olgun, gerçekçi ve tutarlı Ömer'dir. Onun Hz. Peygamber'e, Osman b. Affân'ı Mekke'ye elçi olarak göndermesini tavsiye etmesi, Benî Sâide'deki gerçekçi ve sorun çözücü tavır, Müellefe-i Kulûbla ilgili yorumu, vefatından önce mevcut toplumsal gerçeklikten yola çıkarak halife seçimi için şûra oluşturması ve hilâfeti döneminde adaleti esas alan uygulamaları bu gerçeğe işaret eden somut göstergelerdir. Dolayısıyla kişilik tespiti için Ömer'in hakkında söylenenlerden çok, onun yaptıklarına bakmak daha isabetli bir yöntem olacaktır diye düşünüyoruz.

Sonuç olarak Hz. Ömer; Kur'ân'ın mesajını ve sosyal realiteyi iyi okumuş, yaşadığı tecrübelerle olgunlaşmış, her konuda doğruyu bulmaya çalışmış, bu süreçte eleştirel bir bakış açısını (ki Hudebiye Antlaşması'yla ilgili Hz. Peygamber'e soru sorması bunu ifade ediyordu) önemsemiş, tespit ettiği doğruları cesur ve taviz bir şekilde uygulamaya çalışmış, karakteri ve üslûbu gereği haksızlıklara/yanlışlıklara tepki göstermiş, dinin ruhuna ve toplumsal gerçeğe uygun çözümler üretebilmiş realist ve tutarlı bir kişiliktir.

Kaynaklar:

- » AKBULUT, Ahmet, Sahâbe Devri Siyâsi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri, İstanbul, 1992.
- » ARNOLD, T. W. , İntişar-ı İslâm Târîhi, (çev. Hasan Gündüzler), Ankara, 1971.
- » AZİMLİ, Mehmet, Siyeri Farklı Okumak, Ankara, 2008.
- » BELÂZURÎ, Ahmet b. Yahyâ b. Câbir (Ö. 279/892), Ensâbu'l- Eşrâf, I-XIII, Beyrut, 1996.
- » BROCKELMANN, C. , İslâm Milletleri ve Devletleri, (çev. Neşet Çağatay), Ankara, 1954.
- » CÂBİRÎ, Muhammed Abîd, İslâm'da Siyasal Akıl, (çev. V. Akyüz), İstanbul, 1997.
- » ÇAĞATAY, Neşet, İslâm Târîhi, Ankara, 1993.
- » DAHLÂN, es-Sîretu'n-Nebeviyye ve'l-Âsârü'l-Muhammediyye, Mısır, 1292.
- » DERVEZE, İzzet, Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, I-II, (çev. ?), Kahire, 1995.
- » DOĞAN, D. Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, 1996.
- » DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ, I-XIV, (rdk. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1986.
- » EBÛ'L-FİDÂ, İmâmuddîn İsmâil (Ö. 732/1331), el-Muhtasâr fî Ahbârî'l-Beşer, I-II, Beyrut, 1997.
- » ESED, Muhammed, Kur'ân Mesajı- Meâl-Tefsir, I-III, (çev. C. Koytak - A. Ertürk), İstanbul, 1996.
- » FAYDA, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İstanbul, 1989.
- » _____, "Ömer", DİA, İstanbul, 2007, XXXIV, 45.
- » FAZLURRAHMAN, İslâm, (çev. M. Aydın- M. Dağ), Ankara, 1996.
- » GAZALÎ, Muhammed, Fıkhu's-Sîre, (çev. Resul Tosun), İstanbul, thz.
- » HALİFE B. HAYYÂT (Ö. 240/854), Târîhu Halîfe b. Hayyât, (çev. Abdulhalık Bakır), Ankara, 2001.
- » HAMİDULLAH, Muhammed, İslâm Peygamberi, I-II, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1993.
- » _____, İslâm'da Devlet İdaresi, (çev. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1963.
- » _____, "Hudeybiye Antlaşması", DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 297.
- » _____, İlk İslâm Devleti, (Makaleler. çev. İ. S. Sırma), İstanbul, 1992.
- » _____, İslâm Müesseselerine Giriş, (çev. İ. S. Sırma), İstanbul, 1984.
- » HASAN, İbrahim Hasan, Siyasî, Dinî, Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi, I-V, (çev. Sadreddin Gümüş- İsmail Yiğit), İstanbul, 1985.
- » HİZMETLİ, Sabri, İslâm Tarihi, Ankara, 1995.
- » İBN ABDİRABBİH, Ahmed b. Muhammed (Ö. 327/939), el-İkdu'l- Ferid, I-VII, Beyrut, 1965.
- » İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemalettin Abdurrahman b. Ali (Ö. 579/1200), el-Menâkıbu Emîra'l-Müminîn Ömer b. el-Hattâb, Kahire, 1997.
- » İBNÜ'L-ESİR, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (Ö. 630/1232), el-Kâmil fi't-Târîhi, I-IX, Mısır, 1348.
- » AHMET B. HANBEL (ö 241/855), Müsned, I-IV, Beyrut, thz.
- » İBN HİBBÂN, İbn Ahmed et-Temîmî el-Bustî (ö. 354/965), es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hulefâ, Beyrut, 1987.
- » İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik (Ö. 218/833), es-Sîretu'n- Nebeviyye, I-IV Beyrut, 1936.
- » İBN İSHÂK, Muhammed (ö. 151/768) Sîre, (thk. M. Hamidullah), Konya, 1981.
- » İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ (Ö. 746/1345), el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Beyrut, 1978.
- » _____, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim, I-IV, Dimeşk, 1993.
- » İBNÜ'L-VERDÎ, Târîhu İbnü'l-Verdî (ö. 769/1348), I-II, 1285.
- » İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslîm (Ö. 276/889) (nisbet edilmektedir), el-İMÂME VE'S-SİYÂSE (İbn Kuteybe'ye nisbet edilir), I, I. Baskı, ?, 1909.
- » KALLEK, Cengiz, "Müellefe-i Kulûb", DİA, XXXI, İstanbul, 2006.
- » KANDEHLEVÎ, M. Yûsuf, Hayâtü's-Sahâbe, (çev. Sıtkı Güllü), İstanbul, 1991.
- » el-KETTÂNÎ, Muhammed Abdulhay, Hz. Peygamber'in Yönetimi, (çev. Ahmet Özel), İstanbul, 2003.
- » KÖKSAL, M. Âsım, İslâm Târîhi, I-VIII, İstanbul, 1978.
- » KUTUB, Seyyid, Fi Zılalî'l-Ku'rân, I-X, (çev. Salih Uçan vd.), İstanbul, 1991.
- » KURTUBÎ, Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1272), el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'ân, I-XX, Beyrut, 1988.
- » LEVI DELLA VIDA, G. 'Ömer', İA (MEB), İstanbul, 1948, IX, 469.
- » LİNGS, Martin, Hz. Muhammed'in Hayatı, (çev. N. Şişman), İstanbul, 1994.
- » el-MES'ÜDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin (ö. 346/957), Murûcu'z- Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher, (thk. M. M. Abdulhamid), I-IV, Mısır, 1964.
- » MEVDUDÎ, Ebu'l-A'îâ, Tefhîmu'l-Kur'ân, I-VII, (çev. M. Han Kayanî vd.), İstanbul, 1997.

- » MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc (ö. 261/875), Sahîh, I-III, İstanbul, 1992.
- » en-NEDVÎ, es-Siretu'n-Nebeviyy, (çev. O. Keskioglu), İstanbul, 1981.
- » ÖNKAL, Ahmet, Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu, Konya, thz.
- » er-RÂZÎ, Muhammed b. Hüseyin Fahrudin (ö. 606/1209), Tefsîr-i Kebîr, I-XXIII, (çev. Suat Yıldırım vd.), Ankara, 1991.
- » SAFVET, Ahmet Zeki, Cemheretü Hutabi'l-Arab, Mısır, 1962.
- » SARIÇAM, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, Ankara, 2004.
- » SUYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), Târîhu'l-Hulefâ, Mısır, 1952.
- » SÛHEYLÎ, (ö. 581/1185), er-Ravzu'l-Unuf, Mısır, 1914.
- » ŞAHİN, Davut, Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı, (basılmamış doktora tezi), Ankara, 2009.
- » TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), Târîhu't-Taberî, I-XI, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Kahire, 1119.
- » _____, Taberi Tefsiri, I-VI, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul, 1995.
- » VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), Meğâzî, I-III, Beyrut, 1984.
- » YA'KÛBÎ, Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (ö. 297/897), Târih, I-III, Necef, 1358.
- » YAZIR, M. Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, I-IX, İstanbul, 1993.
- » ZEYDAN, Corci, İslâm Medeniyeti Târîhi, I-IV, (çev. Z. Meğamiz), İstanbul, 1972-1976.